CEDRUS
The Journal of MCRI

cedrus.akdeniz.edu.tr
Cedrus V (2017) 241-260
DOI: 10.13113/CEDRUS/201712

ATTOUDA (HİSAR) ANTİK KENTİ

ANCIENT CITY OF ATTOUDA (HİSAR)

BILAL SÖĞÜT*

Öz: Denizli ili, Sarayköy ilçesi, Hisar mahallesinde bulunan Attouda antik kenti, iki bölge arasındaki geçiş noktasına kurulmuştur. Kentin yapıları ile ilgili olarak cami bahçesi ve mahalle meydanları ile evlerin önlerinde pek çok mimari eleman bulunmaktadır. Bu makalede, Arkeolojik kalıntılar ve yazılı kaynaklara göre, Attouda hakkında yapılan çalışmaların ve mimari elemanların genel bir değerlendirmesi yer almaktadır. Bulunduğu bölge içinde önemli bir konuma sahip olan bu kent, MÖ II. yüzyılda Pergamonlular zamanında, adı değiştirilerek ön plana çıkarılmıştır. Attoudalılar Hellenistik Dönem'de yakaladıkları bu şansı, antikçağ boyunca hep korumuş ve devamlı gelişme göstermiştir. Buraya yaygın olarak mermerin getirilip yapılar inşa edilmesi, buluntulara göre MS I. yüzyıldan itibaren başlamış ve özellikle MS II. yüzyılda artmıştır.

Attouda'da tespit edilenler, bir dağ kenti için oldukça ileridir. Antikçağda Salbakos Dağı üzerinde bu çevrede bulunan küçük yerleşimlerin dini, ekonomik ve siyasi anlamda toplandığı yer burası olmalıdır. Bu nedenle bölgenin ticari merkezinin de burası olduğu açıktır. Böylelikle insanlar buradaki pazarlarda toplanmış ve hem getirdikleri ürünü satmışlar hem de buradan gerekli olan ihtiyaçlarını satın alarak gitmişlerdir. Bu hareketlilik, bu çevre için ulaşımı kolay Attouda'ya, ticaret merkezi olma imkanı sağlamış ve ciddi anlamda ekonomik zenginlik kazandırmıştır. Bulunduğu yer nedeniyle büyük tarım alanları olmadığından, burada hayvancılığa ağırlık verilmiştir. Bu bir anlamda dağ kentlerinin bir kaderi olmakla birlikte, çoğu yerleşim bunu Attouda örneğinde olduğu şekilde avantaja dönüştürememiştir. Bu ticari hareketliliğin burada son zamanlara kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Attouda • Hisar • Hellenistik • Roma • Mimari • Pergamon • Salbakos

Abstract: The ancient city of Attouda is located in the Hisar neighbourhood of Sarayköy district of Denizli province, on the border area of two ancient regions. The architectural fragments belonging to the city's buildings can be seen in courtyard of the mosque, squares of villages and in front of houses. The city had an important position in the region. Its name was changed in the IInd century BC during the Pergamene period. Attouda made good use of her chances and developed continuously. Use of marble in architectural construction started in the Ist century and increased in the IInd century AD.

The remains attested on site indicate a very developed settlement at Attouda for a mountain city. Attouda was probably the meeting place for religious, economic and political occasions on Mount Salbakos and the region. Therefore, the city was clearly commercial center as well. This commercial vivacity made the city, which was easy to reach, a wealthy commercial center. Animal husbandry was preferred due to lack of cultivable area. This situation, a destiny of mountain settlements, however, was turned to an advantage by Attouda on the contrary to many settlements with similar location. It is understood that this commercial livelihood has continued here until recently.

Keywords: Attouda • Hisar • Hellenistic • Roman • Architectural • Pergamum • Salbacus

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli. bsogut@pau.edu.tr

Attouda antik kenti, Denizli ili, Sarayköy ilçesi, Hisar mahallesindedir[1]. Yerleşim, antikçağ boyunca Phrygia ile Karia bölgeleri arasında bir sınır olarak kabul edilen Salbakos (Akdağ)'un kuzeyinde, doğu yamaçta, doğuya doğru uzanan bir sırt üzerine kurulmuştur. Salbakos Dağı'nın doğu yamacında bulunması nedeniyle Phrygia Bölgesi içinde Lykos Vadisi kentlerindenmiş gibi düşünülse de, bu çevre için durum çoğu zaman farklı olmuştur. Örneğin Attouda (Hisar) ve hemen güneyinde bulunan Trapezupolis (Babadağ-Bekirler) kentlerinin Karia Bölgesi yerleşimleri olarak da kabul edildiği bilinmektedir. Bu durum her iki kentin siyasi ve ekonomik ilişkilerinin Karia kentleriyle daha sıkı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle Attouda'nın, çoğunlukla Salbakos Dağı'nın batısındaki Aphrodisias kenti ile daha yoğun ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yoğun ilişkilerin bir sebebi de Tabai (Tavas) Ovası ile Morsynos (Dandalaz) Vadisi yerleşimlerinin, Lykos Vadisi'nin kuzeyi, Menderes Vadisi'nin doğusu ve Lydia Bölgesi yerleşimleri ile bağlantıyı sağlayan Salbakos Dağı üzerindeki önemli bir yol güzergâhının buradan geçmesidir[2].

Doğuya doğru uzanan bir sırt üzerine kurulan (Fig. 1) kentin kuzeyindeki Arap Deresi ile güneyindeki Bakla Deresi, mahallenin doğusunda birleşerek Menderes Irmağı'na doğru akmaktadır. Bu dereler hem antik, hem de modern yerleşimin üç yönünde doğal bir sınır hattı oluşturmaktadır (Fig.

Fig. 1. *Attouda (Hisar) 'nın Doğudan Görümü*

Fig. 2. *Attouda (Hisar)'nın Batıdan Görünümü*

---

1 Kentin adı Attouda ve Attuda olarak geçmektedir. Her iki isim altında kent hakkında bk. Ruge 1896, 2259; Zgusta 1984, 109-118; Belke – Mersich 1990, 46; 133, 195-196, 343.

2 Salbakos Dağı ve çevresindeki vadilerde bulunan yerleşim ve ulaşım ile ilgili genel değerlendirmeler için bk. Söğüt 2007b, 16-18.

2). Mahallenin doğusundan, Denizli-Sarayköy yönünden gelen yol, Arap Deresi içinden geçip, tepenin kuzey sırtlarından tırmanarak yerleşime ulaşmaktadır. Attouda antik kenti üzerinde eski Hisar köy yerleşimi bulunmaktadır[3].

1. Yapılan Araştırmalar

Kentin adının Attouda olduğunu kesin olarak bilmeden, Hisar ve çevresi ile ilgili ilk detaylı bilgiler, 1883 yılı ve hemen sonrasında W. M. Ramsay tarafından verilmiştir[4]. A. H. Smith, W. M. Ramsay ve J. R. S. Sterrett'ın 1887 yılında ortak çıkardıkları makalede Assar = Ipsili-Hissar (bugünkü Hisar), Attouda olarak önerilmiştir[5]. Bu dönemdeki makale ve kitaplardan sonra, bölge geneli ve Attouda'da bulunan yazıtlar hakkındaki en detaylı çalışmalar G. C. Anderson tarafından yapılmıştır[6]. Karia ve Phrygia bölgeleri şehirlerinin yanı sıra, Attouda'da önceden yayınlanan ve o dönemde bilinip yayınlanmamış olan yazıtların ele alındığı toplu bir değerlendirme ise *MAMA* VI'da geçmektedir[7]. Kentte bulunan yazıtları yayınlayan ve bunlar ile ilgili değerlendirmeler yapanlar arasında A. R. Sheppard[8] ve H. Malay[9] da bulunmaktadır. A. R. Sheppard'ın ele aldığı yazıtlardan birisinde geçen ve bu nedenle detaylı olarak ele alınan konulardan birisi Carminii ailesidir. Makalede bu ailenin üyelerinin bölge içinde ve dışında önemli görevlere getirildikleri ve onlara sorumluluklar verildikleri ortaya koyulmuştur[10].

Yerleşim hakkında son zamanlarda yapılan çalışmaları iki başlık altında ele almak mümkündür. Bunlardan birisi C. Şimşek ve M. Okunak tarafından yapılan, kentin nekropolünde bulunan mezar örnekleri ve bunların buluntuları ile ilgili yayınlardır[11]. Diğeri ise tarafımdan yapılan, Attouda antik kenti ve bu yerleşim içinde bulunan mimari elemanlara göre değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalardır[12]. Türk Dönemi ile ilgili C. Bektaş tarafından yapılan bir yayında ise sivil mimari ile iç içe olan antik kalıntılar hakkında çok kısa bilgi ve fotoğraflar bulunmaktadır[13].

2. Tarihi Süreç

Attouda, Salbakos Dağı üzerinde önemli bir geçiş noktasında bulunduğu için Hellenistik Dönem

---

3 Antik kent olması nedeniyle burada yeni yapılaşmalara izin verilmediğinden, yeni Hisar mahallesi, Arap Deresi'nin kuzeydoğusunda Sarayköy-Hisar yolunun kenarına taşınmıştır.

4 Ramsay 1883, 403-404; 1887, 469; 1895, 165, 167-169.

5 Hisarın bulunduğu yer, buradan geçen seyyahlar ve aralarında Attouda'nın da bulunduğu bölge kentlerinin nereler olabileceği ile ilgili öneriler için bk. Smith *et al.* 1887, 221-224, Tab. 1.

6 Anderson 1897, 398-400.

7 Buckler – Calder 1939, 24-32.

8 Sheppard 1981, 24-27, Pl. III-IVa.

9 Attouda'da bulunmuş ve şimdi Hierapolis Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan iki yazıt için bk. Malay 1994, 178-179 no: 13-14.

10 Attoudalı Carminii ailesinin üyeleri, yüksek dini görevler, Aphrodisias Aphrodite Tapınağı'nın yöneticiliği ve veznedarlığı, Lykia, Pamphylia ve Isauria'da *proconsul*'lük ile senatörlük gibi görevlerin yanı sıra özellikle Attouda-Trapezupolis birlik ve Attouda kent sikkeleri üzerinde de yer almışlardır (Sheppard 1981, 25-26; Pera 1996, 313-324). Aydın Arkeoloji Müzesi'nde bulunan iki onurlandırma yazıtının Attouda ile olan bağlantısı ve bunların Carminii ailesi ile olan ilişkileri için bk. Thonemann – Ertuğrul 2005, 75-85.

11 Şimşek 1999, 316-317, 324-332; 2002, 229-245; Şimşek – Okunak 2002, 83-92.

12 Söğüt 2007a, 383-396; 2007b, 15-24; 2013b, 10-15.

13 Bektaş 1991, 16-21.

öncesine ait tarihi bir geçmişe sahip olmalıdır. Ancak bu dönem ile ilgili yeteri kadar arkeolojik kalıntı ya da yazılı belgeye rastlanmamıştır. Bununla birlikte, gelecekte yapılacak çalışmalarda bu konuda buluntuların ele geçeceğine olan inancım tamdır. Kentin Pergamon Krallığı tarafından kolonize edilmesinden sonra, Attouda ön plana çıkmış ve adı daha çok duyulmaya başlanmıştır. Bu tarihi bilgiler ile bir bütünlük oluşturacak şekilde, Attouda ile ilgili en eski epigrafik buluntular MÖ 200 yıllarına aittir[14]. Yazıtın bu tarihlerden olması, Attouda'daki yerleşimin en azından MÖ III. yüzyıla kadar indiğini kesinleştirmektedir. Buna göre, çevresindeki Seleukos kuruluşu olan kentlerden kuzeydeki Menderes Antiokheiası, doğudaki Lykos Laodikeiası, güneyde Herakleia Salbake ve Apollonia Salbake kentlerinin kolonize edildiği dönemde, burada küçük de olsa bir yerleşim olmalıydı[15]. Buna göre Pergamon Krallığı bu kenti yeniden kurmamış, önceden var olan bir yerleşime ayrı bir statü vererek, daha önemli bir konuma getirmiştir. Benzer durumdaki yerleşmeler değerlendirildiğinde, bunun Pergamon politikası gereği bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır[16].

Pergamon Krallığı'nın verdiği ayrıcalıkla bir bütünlük oluşturacak şekilde, MÖ II. yüzyılda kentin oldukça hızlı bir gelişim ve etkileşim içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kentte bulunan Hellenistik yazıtlardan üçü Pergamon Krallığı ile ilişkili olup, MÖ II. yüzyıl içine tarihlenen anıtlar hakkındadır[17]. Kent içindeki yivli başlıkların dışında, özellikle yakın benzerlerini Pergamon MÖ II. yüzyıl yapılarında gördüğümüz kireçtaşından yapılmış olan sütun kaidesi örnekleri[18]; bu yüzyıl içindeki imarın dışında, iki kent arasındaki mimari etkileşimleri göstermesi açısından da önemlidir[19]. Birbirine çok yakın olmayan iki kent arasındaki bu ilişki bir rastlantı olmayıp, bize var olan direkt bağlantıyı göstermektedir. Çünkü Salbakos Dağı'nın her iki yönündeki kentler arasında, Pergamon tipi kaide şimdilik sadece buradan bilinmektedir[20]. Bu kaidenin Lykos Vadisi kentlerinde görülen nadir iki örnekten birisi olduğu düşünüldüğünde, kent ve bölge için bunların önemi daha iyi anlaşılmaktadır[21].

Kentin kuruluş tarihi ile uyumlu bir şekilde, yerleşim içinde bulunmuş olan seramik buluntular arasında en erken olanlar, MÖ II. yüzyıla tarihlenmektedir[22]. Bir bütün olarak düşünüldüğünde, Attouda kentinde MÖ II. yüzyılın tam anlamıyla bir atılım ve yeni bir dönemin başlangıcı olduğu açıkça görülmektedir.

Attouda MÖ I. yüzyıldan itibaren kendi adıyla sikke basmaya başlamıştır. Bunlardan birisi Marcus Antonius zamanına, yaklaşık olarak MÖ 39-35 yılları arasına ait olan ön yüzünde Tykhe ya da Kybele başının, arka yüzünde çıplak, ayakta bir Apollon heykeli ile kentin adı olan ATTOUDDEWN

---

14 Buckler – Calder 1939, XII; Belke – Mersich 1990, 195.

15 Salbakos Dağı çevresindeki Seleukos Kolonileri ve kentleşmesi ile ilgili değerlendirmeler için bk. Söğüt 2007b, 20-21.

16 Bu konuda güzel bir örnek Eumeneia antik kentidir. Kentin tarihsel süreci ve buradaki kalıntılar ile ilgili en son değerlendirmelerin olduğu yazılar için bk. Söğüt 2011a.

17 Buckler – Calder 1939, xii, 24-26 no: 65, 68-69.

18 Pergamon Exedra M'de görülen benzer kaide için bk. Rumscheid 1994, Taf. 132.3.

19 Söğüt 2007a, 387-388, 391.

20 Rumscheid 1994, Yukarı Agora Tapınağı: Taf. 126.5, 127.1: Exedra D: Taf.132.1.

21 Denizli-Çivil sınırlarındaki bir yerleşimden bulup, Hierapolis Arkeoloji Müzesi'ne getirilen mermer bir örnek için bk. Söğüt *et al.* 2008, 223 Res. 8.

22 Şimşek – Okunak 2002, 86.

yazısının bulunduğu gümüş drahmilerdir[23] (Fig. 3). Bu dönemlerde kentin adı, Kibyra Conventusu'na dâhil olan yerleşimler arasında geçmektedir[24].

Fig. 3. *Attouda Sikkesi* (Sear 1978, no: 4807'den)

Yerleşim içerisinde bulunan mimari elemanlar, Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren, Attouda'nın yakın ilişkide olduğu Aphrodisias kentinin etkisi altında imarını sürdürdüğünü doğrulamaktadır. Kent, Aphrodisias'ta belirgin bir şekilde görülen Augustus ve hemen sonrası dönemlerdeki gelişim atağından en iyi şekilde yararlanmasını bilmiştir. MS III.-X. yıllarına tarihlenen bir anıt ile ilgili yazıt bunu destekleyen buluntulardandır[25]. Bu döneme ait yazıtlı ve yazıtsız mimari elemanlardaki fazlalık, aynı şekilde seramiklerin yoğunluğunda da tespit edilmiştir[26]. Bunlar hem buluntuların birbirini desteklediğini, hem de bu dönemde kentteki zenginlik, gelişim ve imarın arttığını ortaya koymaktadır.

İki kent arasındaki ilişkiler sadece mimari alanda kalmamıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Attouda'nın Alabanda Conventus'una dahil edilmesiyle, Aphrodisias ile olan birliktelik ve yakın ilişki, aynı bölge kenti olmasına bağlı olarak artmıştır[27]. Özellikle iki kent arasındaki bağlantının artmasında, sadece yakın olmaları değil, aynı birliğe dâhil olmaları da etkili olmuştur. Hatta bunlardan ikincisinin daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü MS II. yüzyılda Aphrodisias, aralarında Attouda'nın da bulunduğu kuzeydoğu Karia kentlerinin yönetim merkezi olarak siyasi bir görev de üstlenmiştir[28]. Bu siyasi ayrım MS III. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür. MS 297 yıllarındaki Diocletianus'un şehirler ile ilgili yeniden düzenlemesinde, sınırlar tamamen değişmiş, Attouda ve Trapezupolis gibi Karia'nın doğu sınırındaki kentler Phrygia Bölgesi'ne dâhil edilmişlerdir[29].

Burada MS I. yüzyılda görülen yapılaşmadaki gelişim, MS II-III. yüzyılda artarak devam etmiştir[30]. Özellikle MS II. yüzyıl ve III. yüzyılın ilk yarısı içerisinde, Attouda çevresindeki diğer büyük kentler ile boy ölçüşebilecek yapılar inşa ettirebilecek kadar ileri bir seviyeye ulaşan yerleşim olmuştur. Bulunan yazıtların büyük bir çoğunluğunun bu dönemlere ait olması[31], kentteki gelişimin tek yönlü olmadığını, olağan şekli ile her yönüyle bir yapılaşmanın olduğunu ortaya koymaktadır. MS II. yüzyılın ikinci yarısı ve III. yüzyılın başında Carminii ailesinden olanların aldıkları önemli görevler ve inşa

---

23 Bunlar aynı döneme ait Aphrodisias ve Plarasa'nın sikkeleri ile çağdaştır. Head 1977, 611; Sear 1978, 438 no: 4807. Arka yüzdeki çıplak Apollon heykeli sol kolunu bir Korinthos sütunu üzerine yaslamıştır. Kent adının yanı sıra SWS / IPO / LIS / CAR / MI / DES / LE / WN yazısı bulunmaktadır.

24 Buradaki listede daha güneyde ve Attouda'ya göre daha doğuda olan Trapezupolis kenti Alabanda Conventus'u içinde gösterilmiştir. Bu ayrıma göre, bulunduğu yer açısından Attouda'nın da Alabanda Conventus'u içinde olması daha olağandır. Ancak verilen açıklamada, Attouda'nın Kibyra Conventus'u içinde olduğu belirtilmiştir (Ramsay 1887, 469).

25 Buckler – Calder 1939, 25 no: 66.

26 Şimşek – Okunak 2002, 86-89.

27 Bu dönemdeki bölgesel ilişkiler ve bunlar ile ilgili değerlendirmeler için bk. Ramsay 1895, 37, 167.

28 Ramsay 1895, 167.

29 Ramsay 1895, 37. Karia ile Phrygia bölgeleri arasındaki bu sınırın belirlenmesinde Salbakos Dağı ile Menderes Vadisi esas alınmış olmalıdır.

30 Söğüt 2007a, 388-391.

31 Bulunan yazıtlar ile ilgili toplu bir değerlendirme için bk. Buckler – Calder 1939, XII, XIV, 25-32 no: 65-86.

ettirdikleri yapıların[32] Attouda için büyük bir katkı sağladığı açıktır. Özellikle Aphrodisias Aphrodite Tapınağı gibi önemli bir kült alanının başkanlığının ve veznedarlığının Attoudalı bir aileden birisinin elinde olması ve bu aileden kişilerin sürekli önemli üst düzey görevlere getirilmesi, gözden kaçırılmaması gereken bir konudur. Bunlar Salbakos Dağı üzerinde tam geçiş yerindeki Attouda'nın, bu dönemlerde de kendi varlığını hissettirdiğinin açık bulgularıdır.

MS 431 yılında Ephesos'ta toplanan Üçüncü Ekümenik Konsil'e, arasında Attoudalı Piskoposlardan Hermolaos ve Symmakhios'un katıldıkları ve bunların sonraki dönemde de aynı görevi devam ettirdikleri bilinmektedir[33]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Alabanda Conventusu'na dâhil olan bu kentler, Diocletianus Dönemi düzenlemelerinin bir devamı olarak, Doğu Roma Dönemi'nde de Phrygia Conventus'u içinde yer almışlardır[34]. Yerleşimde bulunan yazıtların belirli bir kısmı da bu dönem ile ilgilidir. Tüm bu Erken Doğu Roma Dönemi kalıntıları, yerleşimin Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerindeki kadar olmasa bile, önemini korumaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Önceki dönemlere göre en az bulunan seramik örnekleri ise MS VI. yüzyıla aittir[35]. Attouda kentindeki yerleşim, MS VI. yüzyıl ve sonrasında zayıflamaya başlamış ve tekrar canlanması ise Türk Dönemi ile birlikte olmuştur.

3. Kentte Bulunan Yerleşim İzleri ve Kalıntılar

Hisar içinde ve yakın çevresinde ele geçen, seramik ve heykeltıraşlık gibi küçük buluntuların tamamı ile mimari eserlerinin bir bölümü Hierapolis Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüş, diğer bir kısım mimari elemanlar ise mahalle merkezindeki cami önünde muhafaza edilmektedir. Bunların haricindeki mimari elemanlar gruplar halinde mahalle içindeki belli merkezlerde toplanmıştır. Antik yerleşim izleri mahallenin ortasındaki Asar Tepe'den aşağı doğru teraslar halinde genişleyerek yayılmaktadır (Fig. 4). En alttaki vadi yamaçlarında ise kentin nekropolüne ait mezarlar bulunmaktadır.

Fig. 4. *Asar Tepe ve Çevresinde Hisar Yerleşimi*

3.1. Asar Tepe

Çevresinde antik ve son dönem yerleşimine ait kalıntıların bulunduğu Asar Tepe'ye çıkışı sağlamak için doğal kayalar kesilip, teraslar yapılarak yollar oluşturulmuştur. Son zamanlarda inşa edilen yapı-

32 Sheppard 1981, 25, Pl. IIIb.

33 Belke – Mersich 1990, 195-196.

34 Ramsay 1895, 165, 183-184.

35 Şimşek – Okunak 2002, 89.

lara bağlı olarak, doğal şeklinde değişiklikler vardır (Fig. 5). Tüm bu değişikliklere rağmen, Asar Tepe'nin en üst noktası yer yer doğal taşlardan oluşturulmuş düz bir alan şeklindedir. Burası ilk olarak antikçağda kullanılmış bir toplanma yeri olmalıydı. Anadolu'da benzer konuma sahip pek çok dağ yerleşiminde görüldüğü gibi, bu yerler dinsel seremoni mekânları olabilir. Bu tür yerlerin bir benzeri olarak, Herodotos (I. 131) Perslerin gelenek ve göreneklerini anlatırken; özellikle dinlerinin Zeus'a kurban kesmeyi gerektirdiğini ve bunu dağ başlarında yaptıklarını ve Zeus dediklerinin de gök kubbe olduğunu belirtmektedir. Benzer seremoni alanları Hıristiyanlık inancıyla ilgili olarak Doğu Roma Dönemi boyunca da görülmektedir. Beylikler Dönemi'nden sonra İslami bir uygulamaya dönüşen bu şekildeki tören ve toplanma alanlarının varlığı bilinmektedir[36]. Antikiteden günümüze fazla değişikliğin olmadığı bu tür alanların arasındaki farklılık ise insanların kendi inançları ve kültürlerine göre bu seremonilerin şeklini değiştirmiş olmasıdır. Burada her ikisine ait izler görülmektedir.

Fig. 5. *Asar Tepe Üzerindeki Düz Alan*

Tepedeki su deposu ve bunun hemen doğusundaki evin olduğu yerlerde taş kesikleri görülmektedir. Mahalleliler bu kesiklerin daha fazla olduğunu ancak bazılarının kaybolduğunu belirttiler. Günümüzde az da olsa, doğal kaya üzerindeki korunmuş olan kesiklerin bazılarını görmek mümkündür. Kalıntıların haricinde, bu alanın doğal konumu da burası ile ilgili düşünceleri desteklemektedir.

Tepenin doğu üst kısmında yüksek bir kesit vardır. Diğer yönlerde ise aşağı doğru yayılan eğimli bir yamaç dikkati çekmektedir. Bu eğimli yamaç üzerine kademeli oluşan teraslara bugün evler yerleştirilmiştir. Topoğrafik yapıdaki uygunluğa bağlı olarak güney, batı ve kuzey yönlerde daha fazla yerleşim alanı vardır. Evlerin arasına ise dar ve taş döşeli, tarihi özelliklerini halen daha koruyan sokaklar bulunmaktadır.

Asar Tepe'nin hemen batısında, eski köy geleneklerin son kırıntılarının bulunduğu Dutaltı Çeşmesi yer almaktadır. Tam anlamıyla burası, oranın yakınında oturanların toplandığı, sohbet ettiği, ortak meselelerini konuştuğu, birlikte yiyeceklerin yenildiği bir yerdir. Aynı zamanda buradaki çeşme, ip boyama işlemi sonrasındaki yıkama alanı ve evlerin su ihtiyacını karşılama yeridir. Kısacası burası, öncelikle ikamet edenlerin su ihtiyacının karşılandığı yer ve aynı zamanda ortak bir çalışma alanıdır.

Tepenin kuzeyindeki alanda da farklı yapılara ait kalıntılar görülmektedir. Bunlardan tonoz kısmı

---

[36] Söğüt 2007b, 21-22. Ayrıca köylülerin anlattıklarına göre Attouda'nın güneydoğu yönündeki Hıdırellez Tepesi son zamanlara kadar bahar bayramı şenliklerinde hayır yapılan bir yer olarak kullanılmış. Bunun dışında aynı bölgede bu tür yerlerin bazıları halen daha aktif olarak devam ettirilmektedir. Yaşayan bir kültür olarak Beyağaç sınırlarındaki Sandıraz Dağı zirvesindeki Çiçek Baba'da yapılan Eren Günü Şenlikleri halen daha her yıl Ağustos ayının sonunda gerçekleştirilmektedir. Çubuk 2005, 26-30; Şimşek 2009, 683, 690 Fig. 21. Yakın bölgelerde de bu tür alanların yaşayan örnekleri bulunmaktadır. Erentepe Ahi Sinan Türbesi ziyaretgahı olarak da bilinen benzer bir toplanma yeri, Muğla ili, Yatağan ilçesinin yaklaşık 7 km kuzeyinde, Eren Tepesi üzerindedir. Burada kurban kesilen, yemek yenilen yerler ile orada düzenlenmiş mekanların kalıntıları korunmuş durumdadır.

görülen bir yapının Hamam olabileceği düşünülmektedir[37]. Kazı yapılarak kesinleştirilmemiş olmakla birlikte bu yerleşimde, antikçağ ve sonrasına ait en az birer hamam yapısının olması beklenilen bir durumdur.

3.2.Mimari Kalıntılar

Mahalle merkezindeki mimari elemanlar çoğunlukla mahalle camisi önünde (Fig. 6), Tekke Çeşmesi çevresinde ve türbe içinde olmak üzere üç merkezde toplanmıştır. Bu üç merkezin yakın çevresinde de mimari elemanlar vardır. Ayrıca mahalle içinde, sokak kenarlarında (Fig. 7) ve ev duvarlarında yazıtlı ve yazıtsız pek çok tarihi eserlere rastlanmak mümkündür.

Fig. 6. *Cami Önündeki Eserler*

Fig. 7. *Sokak Kenarındaki Bloklar*

3.2.1. Sütun Kaide ve Gövde Parçaları ile Başlıklar

3.2.1.1. Sütun Kaideleri

Yerleşim içinde görülen mimari elemanlar arasında, büyük bir çoğunluğu sütun kaideleri oluşturmaktadır. Bunlar normal ve postamentli olarak yapılmışlardır. Normal sütun kaideleri Toskania ve Attik-Ion tipinde olup, kireçtaşı ve mermerdir. Kaideler tip ve profillerine göre Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlenmektedir.

Kireçtaşından yapılmış olan Toskania kaidelerde ölçünün dışında profil ve tip olarak da farklılıkların varlığı dikkati çekmektedir. Bu kaidelerde plinthe ve üzerinde torus hep bulunmaktadır. Sadece kaidenin torusu ile sütun gövdesi arasında görülen iç bükey ve S şekilli profillerin düzenlenişinde farklılık görülmektedir[38]. Hem sütun, hem de payelerin kaidesi olarak kullanılmış olan bu örneklerin dört farklı tipi bulunmaktadır. Bunlardan birisi, kare plinthe ve profilleri ile tam klasik anlamda bilinen kaide tipidir. Diğeri ise türbe içinde, Ali Güzel'in evinde ahşap direk kaidesi olarak kullanılmış olan, torus üzerinde dış bükey profilli bir astragal ile sütuna geçişin yapıldığı ve sonrasında yivsiz sütun gövdesinin devam ettiği tiptir. Diğer bir tip ise, Erken İmparatorluk Dönemi'nde yarım kalmış taslak örneklerde görülen, MS IV. yüzyılda bu halinin bir modaya dönüştüğü plinthe ve üzerinde köşeli dışbükey profilden oluşan kaidedir. Bunların dışında plinthe, torus ve üzerinde içbükey bant biçimli bir geçiş elemanının yer aldığı kireç taşı kaide, bu grup içerisinde tektir ve bu

---

[37] Bu bilgiler sözlü olarak, Lykos Vadisi'ndeki hamam yapıları konusunda Doktora tezini (Daşbacak 2006) hazırlamış olan Dr. C. Daşbacak'tan alınmıştır. Katkıları için kendisine teşekkür ederim.

[38] Bu kaidelerin iç bükey profilli örneği mermere işlenmiş olarak, Çivril Kaymakamlığı'ndan Hierapolis Arkeoloji Müzesi'ne getirilen mimari elemanlar arasında bulunmaktadır. Bu kaidenin önemi ve bölgesel değerlendirmesi için bk. Söğüt *et al.* 2008, 223, 229 Res. 8.

bölgede bilinen başka örneği yoktur. Bu son kaidenin bilinen benzer örnekleri Hellenistik Dönem'de Pergamon'da gymnasium ve agora tapınaklarında görülmektedir[39].

Postamentler, dikdörtgen ve kare olmak üzere iki şekilde yapılmışlardır. Bunlardan plinthesi dikdörtgen olan paye, kare olan ise normal sütun gövdelerine aittir. Dikdörtgen ve kare postament üzerine yerleştirilen kaide bölümleri ise Toskania (Fig. 8) ve Attik-Ion olmak üzere iki tipte yapılmışlardır.

Fig. 8. *Kireç Taşından Toskania Sütun Kaidesi*

Fig. 9. *Mermer Postamentli Attik-Ion Kaide*

Burada, paye gövdeleri için yapılmış olan dikdörtgen şekilli postamentlerde Toskania kaideler işlenmiştir. Bir diğer örnek olan kare alt bölümlü ve postament üzerine yerleştirilen Attik-Ion kaide, farklı bir şekilde postament kenarından yaklaşık 0,5 cm küçük yapılmıştır. Bu küçülmeye bağlı olarak postamentten kaideye geçişte bir profil oluşmuştur. Bu postament gövdenin alt ve üst bölümlerinde bulunan yatay bant biçimli ince yonulu yapılan işleme ile postament kaidesinden gövdeye geçişte ve gövdeden taç bölümüne geçişte görülen kyma revessa profili, çoğunlukla Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın görülen bir düzenlemedir. Postamentin genelinde görülen işçilik de bu dönemi doğrulamaktadır. Yukarıda bahsedilen Toskania kaideli postament de bunlar gibi Erken Roma İmparatorluk Dönemi malzemeleri arasında değerlendirilebilir.

Postamentler arasında farklı bir grubu oluşturan örnekler de vardır. Bunların postament tacı üstündeki kaidenin plinthe bölümü alt kısmı köşelerde bir plaster biçiminde şekillendirilmiştir (Fig. 9). Bu sayede yan yüzler boyunca bir kanal oluşmuş ve oluşan kanal ile köşelerdeki ayaklar sayesinde, postament Attik-Ion kaideden tam olarak ayrılmıştır. Malzeme olarak normal sütun kaideleri, kireçtaşı ve mermerden, postamentler ise sadece mermerden yapılmışlardır.

3.2.1.2. Sütun Gövdesi Parçaları

Mimari elemanlar arasında tambur ve sütun parçalarından oluşan üç farklı örnek tespit edilmiştir. Bu parçalardan birisi Dorik yivli, diğer ikisi ise yivsizdir. Yivsiz olanlardan biri paye, diğeri ise monoblok bir sütun tamburunun üst bölümüne ait parçadır. Tespit edilen diğer sütun gövdesi parçalarını da aynı grup içerisinde değerlendirmek mümkündür. Malzeme olarak kireçtaşı ve mermerden kullanılmıştır.

3.2.1.3.Sütun Başlıkları

Sütun başlıkları büyük bir oranda Korinthos ve Dor tipindedir. Az da olsa yivli başlığa rastlanmıştır (Fig. 10). Bu gruptaki örnekler için saz yapraklı, dil yapraklı veya yivli, yivli ve Akanthuslu, Pergamon

[39] Rumscheid 1994, Yukarı Agora Tapınağı: Taf. 126.5, 127.1; Exedra D: Taf.132.1.

Fig. 10. *Yivli Sütun Başlığı*

Fig. 11. *Korinthos Sütun Başlığı*

Fig. 12. *Dor Sütun Başlığı*

Tipi ve Aiolik başlıklar şeklinde farklı isimlerin kullanıldığı bilinmektedir[40]. Attouda örneği dil ya da yiv işlemli gruba girmektedir. Anadolu genelinde Arkaik Dönem'den itibaren mimaride kullanılan yivli başlıkların, bu bölgede Erken Roma İmparatorluk ile Erken Doğu Roma dönemleri arasına tarihlenen örnekleri bilinmektedir[41].

Beyaz ve gri olmak üzere, mermerin iki ayrı tipinden yapılmış olan Korinthos başlıkları hem küçük, hem de büyük ölçekli yapılara aittir. Başlıklar arasında ölçü, malzeme ve tarih olarak farklı örneklerin tespit edilmiş olması, Korinthos düzenindeki yapıların çoğunluğunu ve yaygınlığını ortaya koymaktadır. Tespit edilen örnekler MS II.-III. yüzyıllara tarihlenmektedir (Fig. 11).

Mermer ve kireçtaşından yapılmış olan Dor başlıkları ise genellikle orta ölçekli yapılara aittir. Başlıkların profil, oranlama ve yüzeylerinde görülen işleme farklılığı Erken Roma İmparatorluk Dönemi ile ilgili Dorik yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Dor başlıkları arasında MS I. yüzyıl başlarına kadar inen özelliklerin görülmüş olması, Attouda malzemeleri arasında Dor başlığı kullanımının diğer başlıklara göre daha eski olduğunu göstermektedir. Şimdilik bölgesel çalışmaların yetersizliği nedeniyle bazı şüpheler olmakla birlikte, Dor başlıkları arasında Hellenistik Dönem içerisine ait örneklerin de bulunma ihtimali vardır[42]. Görülen mimari elemanlar arasındaki erken örnekler, Erken Doğu Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir[43] (Fig. 12).

3.2.2. Üst Yapı Elemanları

Üst yapıya ait mimari elemanlardan arşitrav, friz, arşitrav-friz ve korniş blokları tespit edilmiştir. Büyük ölçekli yapılara ait ölçü ve bezeme farklılıkları tespit edilen mimari elemanların bulunması, Korinthos düzenindeki yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle cami avlusunda ve Tekke Çeşmesi çevresinde soffitleri de görülebilen sütun arşitravları vardır. Arşitravlar üç fascialı ve fascia geçişlerinde inci-payet ve urgan bezemeli, taç kısmı açık-kapalı palmet ve Ion kymationu işlemeli ve soffitleri asma filizi ve dalga betimlidir. Bunların dışında soffitleri bezemesiz sütun arşitravları da tespit edilmiştir.

---

40 Söğüt 2011b, 79 Res. 15; Yılmaz 2011, 103. Bu türdeki bezemeli başlıklar daha çok Roma Dönemi'nde yaygın olmasına rağmen Arkaik ve Hellenistik Dönemde de bilinen örnekleri vardır Börker 1965, 197-201.

41 Söğüt *et al.* 2008, 224.

42 Attouda'dan Dorik mimari elemanlar, bunlar ile ilgili değerlendirmeler ve Dor başlıklarından örnek resim ve çizim için bk. Söğüt 2007a, Res. 11-12. Şimdiye kadar aynı bölgeden Tripolis (Gider 2007, 25-31), Hierapolis (Ismaelli 2009), Laodikeia (Şimşek 2007, 101-102 Res. 44a; Şimşek – Yener 2014, 173-193.) ve Eumeneia (Söğüt – Gider 2011, 93-99) kentlerindeki Dorik mimari elemanlar hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

43 Eumeneia Dor başlıklarının abakus ve annuli profilleri ile ilgili değerlendirmeler için bk. Söğüt – Gider 2011, 94-95 Res. 1-8.

Fig. 13. *Ali Gümüş'ün Bahçesindeki Friz Parçası*

Fig. 14. *Ali Gümüş'ün Bahçesindeki Korniş Blokları*

Cami avlusunda, cami bahçe duvarı ve Ali Gümüş'ün evinin önünde bulunan mimari bloklar arasındaki frizler birbirine yakın örneklerdir. Blokların taç kısmı Ion ve Lesbos kymationu, dışbükey friz bölümü ise ranke bezemelidir (Fig. 13).

Korniş blokları ile ilgili farklı örnekler, Ali Gümüş'ün evinin önünde ve cami bahçe duvarında tespit edilmiştir. Ali Gümüş'ün evinin önündeki diş sırası, geison ve simadan oluşan parçalar, aynı yapının blokları olmalıdır (Fig. 14). Cami bahçesi duvarındaki korniş bloğu ise farklı bir yapıya ait konsollu geison ve simadan oluşmaktadır (Fig. 15). Malzemelerin tamamı mermerden yapılmıştır.

Fig. 15. *Cami Bahçe Duvarındaki Korniş Bloğu*

3.2.3. Kapı Söve ve Lento Blokları

Mermer mimari elemanlar arasında fascialı olarak profillendirilmiş, bezemeli ve bezemesiz kapılara ait söve ve lento blokları vardır. Bunlardan Tekke Çeşmesi'nde bulunan blok Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olmasına rağmen, Cami önündeki bir örnek MS II. yüzyıla tarihlenmektedir.

3.2.4. Değirmen, İşlik ve Yazıtlı Bloklar

Antikçağda yaşayan insanların günlük kullanımı ile ilgili olarak bazalttan değirmen ve mermerden işlik blokları da ele geçmiştir. Bunlardan birisi yarım bir parçadır. Adi mermer ya da Mol Mehmet Taşı olarak bilinen malzemeden yapılmış olan parçanın bu şekline göre restitüsyonu yapılabilecek durumdadır (Fig. 16). Bu, zeytinyağı ve üzüm işliklerine ait, Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde Anadolu'da özellikle MS IV. yüzyıldan itibaren daha yaygın olarak kullanılmaya başlayan, vidalı pres altlığına ait bloklar olmalıdır. Ancak aynı şekilde yan kenarları kanallı ağırlık taşı olarak kullanılmış bloklar da yaygın olarak görülmektedir[44]. Bunlardan baskı kollu taş ağırlıklı vidalı pres sistemine ait ağırlık blokları, her iki kenardaki kanallarına ilave olarak üst yüzeydeki yuvarlak oyukları ile kolay bir

[44] Bu sisteme ait mimari kalıntılar tam olarak Karia Bölgesi'nde Lagina ile Stratonikeia arasındaki kutsal yolun kenarında bulunan küçük yerleşimlerden biri olan Börükçü (Koliorga)'de tespit edilmiştir. Buradaki zeytinyağı işliklerindeki benzer kalıntılar ve bunların restitüsyonu için bk. Tırpan – Söğüt 2006, 261 Res. 6-8; Tırpan – Ekici 2010, 314-315, 317 Fig. 1-2, 9; Tırpan – Büyüközer 2010, 232-235 Fig. 8, 10.

Fig. 16. *İşlik Bloğu Parçası*

Fig.17. *Türbe Bahçesindeki Üzüm İşliği*

şekilde ayrılabilmektedir[45]. Ancak bunlar her zaman bu şekilde bulunmayabilir[46]. Baskı kollu ve vidalı sistemin her ikisinin de uzun bir süre boyunca üzüm işliklerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle sadece bunlara göre her zaman kullanım yeri olarak kesin ayrım yapmak kolay olmamaktadır.

Türbe bahçesinde bir örneği bulunan ve diğerine göre sağlam olarak ele geçen üzüm işliği parçası ise ayak ile ezmenin yapıldığı ve son zamanlara kadar kullanılmış olduğu anlaşılan bir bloktur (Fig. 17). Bu şekilde pres altlıklarının farklı örnekleri Eumeneia kentinde tespit edilmiştir[47]. Attouda buluntusu, Eumeneia örneklerine göre oldukça kaba bir işçiliğe sahiptir. Bölgenin bitki örtüsü ve mimari parçaları birlikte değerlendirildiğinde, bu işlikler üzüm için kullanılmış olmalıdır.

Duvar, kaide, dörtgen mimari elemanlar ile duvar taşlarından oluşan dokuz adet yazıtlı blok görülmüştür. Bunların sekiz tanesi Grekçe, bir tanesi ise Osmanlıcadır. Bunların arasında daha önce yayımlananlar olmakla birlikte, ilk defa tespit edilenler de vardır.

4. Kültler ve Tapınaklar

Attouda'nın da içinde bulunduğu bölgede en yaygın olan kültlerden birisi Men, diğeri ise Ana Tanrıça kültüdür. Hem yazıtlardan hem de antik kaynaklardan Men kültünün varlığı bilinmektedir. Tanrının bu bölgedeki en önemli kült yeri ve kutsal alanı, Laodikeia ile Karoura arasında olduğu belirtilen ve yerini kesin olarak bilemediğimiz Men Karou Tapınağıdır. Strabon (XII. 8. 20), Menderes ve Lykos Vadileri boyunca giden yolu takip ederken, Men Karou Tapınağı'nı görmüştür[48]. Bu bilgilere göre tapınağın yeri Karoura ile Laodikeia arasında, vadi içinde bir yerde bulunmalıdır. Strabon'un anlatıları dikkate alındığında, W. M. Ramsay'ın da vurguladığı gibi, bu tapınağın yerinin Attouda kenti merkezinde bulunma ihtimali zordur[49]. Men Karou Tapınağı'nın Attouda sikkeleri

---

45 Aynı bölgede Hierapolis ve çevresinde kullanılan işliklere ait baskı kollu taş ağırlıklı vidalı pres sisteminde kullanılan ağırlık blokları G. Scardozzi tarafından tanıtılmıştır. Görülen örnekler ve bunların kullanımı ile ilgili değerlendirmeler için bk. Scardozzi 2010, 281 vd. Fig. 1, 8, 14.

46 Kalıntıları *in situ* olan, benzer bir bloğun her iki sistemde kullanılmış olabileceği ile ilgili değerlendirmeler için bk. Söğüt-Gider 2010, 248-253.

47 Söğüt 2011b, 86 Fig. 29-30.

48 Bu tapınak ve yeri ile ilgili en açıklayıcı bilgi Strabon'da (XII. 8. 20) geçmektedir.

49 W. M. Ramsay tapınağın yeri için Attouda kenti ya da bu kentin sınırları içinde olabileceğini belirtmiştir. Ramsay 1895, 167. Bu dönemde Attouda kentinin tam lokalizasyonu yapılamadığından, kentin içinde olabileceği söylenmiştir. Ancak bugün kentin yeri kesindir ve Lykos Vadisi içinden epey uzaktadır. Eğer kentin içinde bulunan Men Karou Tapınağı'nı Strabon görseydi, kesinlikle Attouda kentinden bahsederdi. Oysa Strabon'un ifadelerinde, sadece Laodikeia ile Karoura kentleri yer almaktadır. Attouda kentinden hiç bahsedilmemesi ve kentin yerinin vadi içinden uzak olması nedeniyle, Men Karou Tapınağı'nın Attouda kentinin merkezinde olma ihtimalini çok zordur ve sadece teritoryumu içinde olabilir.

üzerinde yer alması, bu kutsal mekânın kesinlikle Attouda sınırlarında bulunmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Bu nedenle kent merkezinde olmayan kutsal alanın, vadi içindeki bir yerde olabileceği düşünülmektedir[50].

Men Karou dışında, bölgede eski bir geleneğe sahip olan Ana Tanrıça kültünün bir devamı ve yerel bir inanış olan Meter (Mater) Adrastos kültü yaygın olarak görülmektedir[51]. Trapezupolis kenti sikkeleri üzerindeki betimlemelere göre; Attouda ve Trapezupolis birlikte Meter Adrastos kültü ile ilgili törenler düzenlemişlerdir[52]. Bunların dışında dağlık yerleşimler ve dağ zirvelerinde, Ana tanrıçaya adanmış kült yerlerinin yaygınlığı bilinmektedir[53]. Özellikle Apollonia Salbake kentinde bulunan ve Meter Kültü'ne katılan "*Bakireler*" için yapılan ev ile ilgili bir yazıt, Salbakos Dağı ve çevresi için kültün önemini ortaya koymaktadır[54]. Hisar'da, çarşıdaki caminin kuzeybatı köşesine yerleştirilmiş (Fig. 22) olan Meter Adrastos adının geçtiği yazıt bu tanrıça ile ilişkilendirilmiştir[55]. Bugün tanrıçaya ait olduğu kesin olarak bilinen bir tapınak olmamakla birlikte, tanrıçanın adının geçtiği yazıtlara göre[56]; Attouda kentinde ve çevresinde Meter kültünün saygın bir yere sahip olduğu ve kentin baş tanrıçalarından birisi olarak tapınım gördüğü konusunda şüphe yoktur. Sikkeler üzerindeki betimlemelerden, varlığı bilinen Kybele ve Tykhe tasvirleri, Phokaia kentinde görüldüğü gibi[57] buradaki Ana tanrıça kültü ile ilişkili olabilir.

Ayrıca kentin adı ile de ilişki kurularak burada var olan bir Attis kültünden bahsedilmekle birlikte[58], bunu destekleyen yeteri kadar kalıntı ve belgenin ele geçmemesi, sadece bir öneri olarak kalmasına sebep olmuştur. Benzer isim dönüşümleri ve Lykos Vadisi'nde eski bir Attis geleneğinin varlığı dikkate alındığında, kültünün olması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Attes ve Attis gibi tanrı adlarının Anadolu'da görülen köklü bir geleneğe dayandığı ve bunların tanrıça Ma ile ilişkilerinin

---

50 Sikkeler üzerinde hilal içindeki bir tanrı büstü yanında, MHN KAROU lejantıyla betimlemiştir. Ramsay 1895, 52, 167.

51 Roller 2004, 314, 395, dipnot: 9. Bu dipnotta Attouda kentinin Lydia Bölgesi'nde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kybele, Meter Adrastos ve Attis kültleri ile ilişkili değerlendirmeler için bk. Laumonier 1958, 474; Şimşek 2009, 681-682.

52 Ramsay 1895, 172.

53 Salbakos Dağı üzerindeki Davulcu Tepe yerleşiminde Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilebilecek kalıntılar bulunmuştur. Sezgin – Okunak 2007, 115-130. Aphrodisias kentindeki Aphrodite inanışının kökeni de bu bölgedeki Ana Tanrıça kültüne dayanıyor olmalıdır.

54 Evin inşaatı ve bakımı için yapılması gerekenlerin açıklanmasının dışında; özellikle dağlık, sarp bölgede devriye gezmekle görevli bir tür yerel polis gücü olan atlı devriye grubu ve bunların hizmetindeki kölelerin buraya destek vermesi, "*Tanrıların ve Dağların Anası, Kulak Veren Tanrıça*"nın gücünü ve kırsal kesimde yaşayan insanlar üzerindeki otoritesini göstermektedir. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Robert – Robert 1954, 41-42; Roller 2004, 320.

55 Buckler – Calder 1939, 28-29 no: 76. L. E. Roller, Adrastos isminin Ana Tanrıça kültüne bağış yapmış kişilere ait olduğunu belirtmektedir. Roller 2004, 314.

56 Buckler – Calder 1939, 27-29 no: 74-76.

57 Phokaia kentinde ele geçen Meter betimi, sikkeler üzerindeki kentin koruyucu tanrıçası Tykhe'nin betimiyle birleştirilmiştir. Roller 2004, 315.

58 Attouda, Attis'in kenti anlamında söylenmiş ve bu isim kalmış olabilir. Bu konudaki değerlendirmeler ve benzer isimler için bk. Ramsay 1895, 169 dn. 2.

olduğu bilinmektedir[59]. Ancak Pessinus'da görüldüğü gibi[60] Attis ile bağlantılı isimlerin, Attis adlı bir tanrıyla değil de, daha çok rahiplerle ilgili olabilecekleri unutulmamalıdır. Attouda kentinde görülen Men kültü nedeniyle, Men Karou Tapınağı'nın kent için öneminin fazla olduğu açıktır. Bunun dışında, Men ve Attis'in aynı kültten doğduğu, farklı çevrelerdeki gelişimiyle ayrılmış olduğu düşünüldüğünde, ikisinin arasında yakın bir ilişkinin varlığı açıktır. Elimizde yeteri kadar yazılı ve arkeolojik buluntu olmadığından, şimdilik bunların hepsini, sadece Attis kültünün olabilirliğini destekleyen veriler olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Bunların dışında, yeteri kadar fazla destekleyici unsur ve kalıntı ele geçmemiş olmakla birlikte, Mısır kültü olan Isis ile ilgili tapınımın da olduğu düşünülmektedir[61].

Kültler konusunda eldeki en kesin verilerden birisi sikkeler üzerindeki betimlemelerdir (Fig. 3). Bu betimlemelere göre kentte başta Apollon olmak üzere, Kybele, Tykhe, Zeus, Athena, Asklepios, Helios, Serapis, Dionysos, Hygieia, Binici Tanrı[62], Artemis Anaitis, Nemesis kültünün var olduğu ve bunlara saygı duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu tanrı ve tanrıçalar, bölgedeki yerleşimlerde de varlığı kesin olarak bilinen kültlerdir[63]. Kentte bu kadar tanrı ve tanrıça kültüne ilave olarak, imparator kültünün de olduğu düşünülmektedir. Tüm bunlara rağmen Attouda içinde yeri kesin olan ve planı tam bilinen bir tapınak kalıntısı yoktur. Ancak bilinen kültlere göre kesinlikle burada birden fazla tapınak olmalıdır.

Yerleşim içindeki kalıntılara göre en eski kült ve tören alanı, şekli biraz değişmiş olmakla birlikte Asar Tepe'nin üzerindeki doğal kayalık alanda yer almaktadır. Büyük bir ihtimalle yerleşimdeki Ana tanrıça ile ilgili en eski tören alanı burasıdır. Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait kalıntılar ise, yamaçlar ve aşağıdaki kısmen düzlük alanlarda yer almış olmalıdır. Kalıntılar da bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Cami önüne toplanan mimari blokların bazıları ile yerleşim içindeki kalıntılar muhtemel bir tapınağa işaret etmektedir. Cami önündeki üç postament aynı ölçülerde, aynı tipte yapılmıştır (Fig. 9). Bunlar büyük bir ihtimalle aynı yapıya aittirler. Yakın bir yerden buraya getirilen ve oldukça gösterişli ve kaliteli bir işçiliğe sahip olan bu mermer kaidelerden sadece üç tane olması, muhtemelen bunların prostylos bir yapıya ait olduğunu ve diğer bir ya da birden fazla kaidenin yerinde kalmış olabileceğini düşündürmektedir. Ali Gümüş'ün evinin önünde düşmüş halde friz (Fig. 13) ve korniş blokları (Fig. 14) ile monoblok sütun üst bölümüne ait parçalar vardır. Ali Gümüş'ün evinin doğusunda ve İbrahim Kaya'nın dokuma atölyesi içinde, kuzey-güney yönünde, doğru bir hat oluşturacak şekilde devam eden mermer dörtgen, düz yüzeyli ince yonulu bloklardan oluşan bir duvar cephesi *in situ* olarak durmaktadır. Ali Gümüş'ün evinin hemen güneyinde bulunan caminin çevre duvarında da üst yapı elemanları, duvar taşı olarak kullanılmıştır. Bu mimari elemanlar uzaktan getirilmiş olamazlar. Buradaki mimari elemanlar, *in situ* duvar kalıntıları ve toplanmış olan postamentler birlikte

---

59 Çapar 1995, 585-586.

60 Pessinus'ta kült töreninden bahseden bir yazıtta, tanrıçanın gizemli ayinlerini yöneten Attabokaoi adlı bir gruptan söz edilmektedir. Başka yerden bilinmeyen bu grubun unvanı içinde Attas adını kullanmasının, Attis adlı bir tanrıyla değil de, Pessinus rahipleriyle ilgili oldukları düşülmektedir. Roller 2004, 326-327.

61 Ünlüoğlu 2005, 97.

62 Head 1977, 611. Burada binici tanrı olarak Sabazios önerilmiştir. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalara göre bunun Apollon Karios olduğu daha çok kabul görmektedir.

63 Bulunan yazıtlar ve arkeolojik kalıntılara göre Phrygia Bölgesi'nde görülen kültler için bk. Drew-Bear-Naour 1990, 1910-2044.

değerlendirildiğinde, Ali Gümüş'ün evinin olduğu yer ve hemen doğusunda bulunan yolun altındaki alanda, MS II. yüzyıl sonu, MS III. yüzyıl başlarına ait prostylos bir tapınağın olma ihtimali yüksektir. Bu konudaki, kesin sonuç ancak kazıyla anlaşılabilir.

5. Yollar

Tam geçiş yerine kurulmuş olan Attouda'nın, doğu ve batı yönünde bulunan kentlere bağlanan antik yolları vardır. Bunların büyük bir kısmı modern yollara dönüştürüldüğü için çoğu yerde kalıntıları görmek zordur. Kentin, doğusunda Lykos Vadisi, kuzeyinde Menderes Vadisi, batısında Aphrodisias ve güneyinde ise Trapezupolis kentine ulaşımı sağlayan yolları bulunmaktaydı. Attouda'nın doğusundan gelen yol, bugün de modern Denizli yolunun bulunduğu güzergâhtan gelmektedir. Ancak aynı yönde kullanılmak üzere Trapezupolis yerleşimi üzerinden giden yol da bu yöndeki ulaşım için kullanılmış olmalıdır. Attouda, tam anlamıyla Menderes Vadisi ve Sardeis Bölgesi yerleşimlerini, Salbakos Dağı'nın batısına bağlayan yol üzerindedir. Esasında yollar açısından Attouda'nın buradaki önemi, Salbakos Dağı üzerindeki bu bölgeyi kontrolü altında tutmasında yatmaktadır.

Attouda'nın içinden geçip batıya doğru devam eden yol, yerleşmenin önemli güzergâhlarından bir diğerini oluşturmaktadır. Bu yol, yerleşimden çıktıktan sonra çam ağaçları arasında, Salbakos Dağı'nın hafif meyilli yamaçlarında zikzaklar çizerek dolanmaktadır. Yol, Taşbaşı ve Akpınar mevkilerini geçtikten sonra Babadağ yönünden gelen Trapezupolis hattı ile birleşerek Denizli il sınırı olarak kabul edilen Tekçam Mevkii'ne çıkmaktadır. Daha sonra yol Ataköy (Damderesi) ve Karacasu'ya ulaşmaktadır.

Hisar'dan Tekke mahallesine giden yol da yerleşimin batısından çıkmaktadır. Yerleşimden çıktıktan sonra, Taşavlu'da sağa ayrılan yol Tekke mahallesine ulaşmaktadır. Bu güzergâh, doğru ve en kısa şekilde, Menderes Vadisi ve daha kuzeyinde Tripolis ve Sardeis yönüne giden yoldur[64].

Attouda'da komşu yerleşimler arasındaki iletişimi sağlayanların haricinde, merkez ile kenardaki tarla yerleşimleri arasındaki bağlantıyı sağlayan yollar da bulunmaktadır. Yerleşim merkezinde bugün halen daha tarihi evlerin arasında, kentsel mimari ve yerleşim doku ile özdeşleşmiş taş döşeli, yer yer dik rampalı dar sokaklar bulunmaktadır. Bu sokaklar o zamanın ihtiyacına göre düzenlendiğinden, günümüz için dar sokaklar görünümündedir. Yerleşim merkezi dışında, kenar kesimindeki yollara ait en güzel örneklerinden birisi, Hisar'ın batısında, Deliktaş yoluna doğru, ana yola bağlanan taş döşeli bağ yoludur[65]. Bu yollar 1,65 m genişliğinde, ortaya doğru eğimli, kenar ve orta sırası büyük, ara dolguları ise daha küçük taşlardan yapılmıştır (Fig. 18). Döşemede kullanılan taşların yüksekliği 0,15-0,20 m arasında değişmektedir. Bir bağ yoluna göre, oldukça kaliteli işçiliğin görüldüğü bu yollar, açıkça burasının zenginliğini göstermektedir. Bu şekilde ortası eğimli taş döşeli yollar Stratonikeia'da da antikçağ ve sonrasında kullanıldığı şekli ile muhafaza edilmektedir[66].

---

64 Hisar yerlilerinin verdiği bilgiye göre son zamanlara kadar Hisar ve Tekke mahalleleri arasında düğün ve bayramlarda bu yol kullanılmaktaymış.

65 Benzer yol döşemelerinin antikçağ ve günümüz örnekleri Karia Bölgesi'nde Lagina ile Stratonikeia arasındaki kutsal yolda tespit edilmiştir. Söğüt 2012, 555 Fig. 1.

66 Stratonikeia içinde 3 farklı yol döşemesinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi de orta kısmı çukur olan örnektir. Bu konuda bk. Söğüt 2013a, 50-51 Res. 10-11; Söğüt 2015, 386 Res. 8, 11, 14-15.

Fig. 18. *Taş Döşeli Bağ Yolu*

Fig. 19. *Cami Önündeki Lahit Tekne Kısmı*

Fig. 20. *Cami Önünde Bulunan Fallos*

Fig. 21. *Cami Önünde Bulunan Mimari Elemanlar*

Fig. 22. *Cami Girişi ve Duvarındaki Mimari Elemanlar*

6. Nekropol (Mezarlık)

Kuzeyde Arap Deresi, güneyde Bakla Deresi ile ikisinin birleşme yerleri de dâhil olmak üzere, yerleşimin üç yönündeki vadilerin yamaçları boyunca mezarlar bulunmaktadır. Bu kalıntılar nekropol alanının yerleşimin kuzey, doğu ve güney yönlerine dağılmış olduğunu göstermektedir. Nekropolün bu kadar geniş bir alana yayılmış olması, bugün yüzeyde fazla kalıntı görülmemekle birlikte, yerleşimin büyüklüğünü ve zenginliğini göstermesi açısından önemlidir.

Nekropolde görülen mezar örnekleri ve yerleşim içine getirilmiş olan eserler, çok sayıda mezar tipinin varlığını ortaya koymaktadır[67]. Hisar-Sarayköy yolunun yapımı esnasında tahrip olan mezar-

[67] Burada bulunan ölü gömme gelenekleri, mezar tipleri ve mezar hediyeleri konusunda bk. Şimşek 2002, 229-245.

ların haricinde, cami önünde bulunan mermer lahit teknesi (Fig. 19) ve tümülüs tipi mezarların üzerine dikilen falloslar[68] (Fig. 20) kente ait farklı mezar tiplerinin varlığını destekleyen buluntulardır[69].

7. Sonuç

MÖ II. yüzyılda Pergamonlular tarafından adı değiştirildikten sonraki süreci daha iyi bilinen Attouda, önemli bir geçiş noktasına kurulmuş olan dağ kentidir. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde mesleğinde oldukça ileri ve meşhur ustaların burada çalışmış olduğu anlaşılmaktadır. Kentteki mimari elemanların tamamında kireçtaşı ve mermer kullanılmıştır. Mermer kullanımı MS I. yüzyıldan itibaren başlamış ve özellikle MS II. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Antik yapıların taşıyıcı elemanlarının kaide, gövde ve başlıklarına ait farklı tipteki eserlerin yanı sıra, üst yapı ve korniş kısımlarına ait değiştik tipte mimari örnekler de tespit edilmiştir. Bölgede Pergamon mimari etkisinin buluntu ile sabit olduğu yerlerden birisi burasıdır.

İdari merkez olmasının dışında, antikçağda Salbakos Dağı üzerinde bu çevrede bulunan küçük yerleşimlerin dini, ekonomik ve siyasi anlamda merkezi yeri burası olmalıdır. Bulunduğu yerde büyük tarım alanları olmadığından, hayvancılığa ağırlık verilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Yeterli tarım alanlarının olmaması, bir anlamda dağ kentlerinin bir kaderi olmakla birlikte, Attouda bunu tam bir avantaja dönüştürmüştür. Dini anlamda, Men, Attis ve Ana Tanrıça inanışlarında olduğu gibi başka farklı kültlerin de burada saygı duyulduğu anlaşılmaktadır.

---

[68] Şimşek 1997, 17-18, Çiz.1-3; Söğüt – Şimşek 2001, 283 Res. 15. Benzer şekilde fallosların mezar taşı olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Lydia Bölgesi'nden yazıtlı fallos biçimli iki mezar taşı örneği için bk. Malay – Ricl 2006, 77 no: 59-60.

[69] Çivril Ovasında, bazı fallosların kült amaçlı olarak kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir. Bilinen güzel bir örnek için bk. Söğüt – Şimşek 2001, 283 Res. 16.

BİBLİYOGRAFYA

Anderson 1897	G. C. Anderson, "A Summer in Phrygia: I". *The Journal of Hellenic Studies* 17 (1897) 396-424.
Bektaş 1991	C. Bektaş, *Babadağ Evleri*. İstanbul 1991.
Belke – Mersich 1990	K. Belke – N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*. Wien 1990.
Börker 1965	C. Börker, *Blattkelchkapitelle, Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Architekturornamentik in Griechenland*. Berlin 1965.
Buckler – Calder 1939	W. H. Buckler – W. M. Calder, *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. Manchester 1939.
Çapar 1995	Ö. Çapar, "Yerli Bir Anadolu Tanrıçası: "Ma"". *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37/1-2 (1995) 583-598.
Çubuk 2005	N. Çubuk, "Bin Tanrılı Anadolu Uygarlıklarından Eren Günü Şenliklerine". *Geçmişten Günümüze Denizli* 7 (2005) 26-30.
Daşbacak 2006	C. Daşbacak, *Lykos Vadisi Hamam Yapıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 2006.
Drew-Bear-Naour 1990	Th. Drew-Bear-Ch. Naour, "Divinités de Phrygie". *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)* II/18.3 (1990) 1910-2044.
Gider 2007	Z. Gider, "Tripolisin Ana Caddesinde Müze Kurtarma Kazısında Bulunan Dorik Malzemeler". Ed. A. Özçelik *et al*., *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri-2*. Denizli (2007) 25-31.
Hdt.	Herodotos, *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen. İstanbul 1983.
Head 1977	B. V. Head, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*. London 1977.
Ismaelli 2009	T. Ismaelli, *Hierapolis di Frigia III: Architettura dorica a Hierapolis di Frigia*. İstanbul 2009.
Laumonier 1958	A. Laumonier, *Les cultes indigenes en Carie*. Paris 1958.
Malay 1994	H. Malay, "New Inscriptions in the Denizli Museum". *Arkeoloji Dergisi* II (1994) 173-183.
Malay-Ricl 2006	H. Malay-M. Ricl, "Some Funerary Inscriptions from Lydia". *Epigraphica Anatolica* 39 (2006) 49-83.
Pera 1996	R. Pera, "Le monete di dedica di M. Ulpio Carminio Claudiano ad Attuda (Caria)". Eds. C. Stella – A. Valvo, *Studi in onore di Albino Garzetti*. Brescia (1996) 313-324.
Ramsay 1883	W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia". *The Journal of Hellenic Studies* 4 (1883) 370-436.
Ramsay 1887	W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia". *The Journal of Hellenic Studies* 8 (1887) 461-519.
Ramsay 1895	W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia I*. Oxford 1895.
Robert – Robert 1954	L. Robert – J. Robert, *La Carie. Histoire et géographie historique, avec l'ecueil des inscriptions antiques II: Le plateau de Tabai et ses environs*. Paris 1954.
Roller 2004	E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*. Çev. B. Avunç. İstanbul 2004.
Ruge 1896	W. Ruge, "Attuda". *RE* II/2 (1896) 2259.
Rumscheid 1994	F. Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des*

Hellenismus I-II. Mainz 1994.

Scardozzi 2010 — G. Scardozzi, "Oil and Wine Production in Hierapolis of Phrygia and its Territory During Roman and Byzantine Age: Documentation form Archaeological Excavation and Surveys". Eds. Ü. Aydınoğlu – K. Şenol, *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri Mersin 06-08 Kasım 2008*. İstanbul (2010) 277-302.

Sear 1978 — D. R. Sear, *Greek Coins and Their Values*. London 1978.

Sezgin – Okunak 2007 — T. Sezgin – M. Okunak, "Davulcutepe Mevkiinde Antik Bir Dağ Yerleşimi", Eds. A. Özçelik *et al.*, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 2* (2007) 115-130.

Sheppard 1981 — A. R. Sheppard, "Inscriptions from Uşak, Denizli and Hisar Köy". *Anatolian Studies* 31 (1981) 19-27.

Smith *et al.* 1887 — A. H. Smith, W. M. Ramsay – J. R. Sterrett, "Notes on a Tour in Asia Minor". *The Journal of Hellenic Studies* 8 (1887) 216-267.

Söğüt 2007a — B. Söğüt, "Denizli-Hisarköy Müze Deposundaki Mimari Bloklar". *AST* 24/2 (2007) 383-396.

Söğüt 2007b — B. Söğüt, "Antik Dönemde Salbakos Dağı ve Kalıntıları". Eds. A. Özçelik *et al.*, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri-2*. Denizli 6-8 Eylül 2006. Denizli (2007) 15-24.

Söğüt 2011a — B. Söğüt (Ed.), *Eumeneia, Şeyhlü-Işıklı.* İstanbul 2011.

Söğüt 2011b — B. Söğüt, "Işıklı Kasabasında Bulunan Hellenistik ve Roma Dönemine Ait Mimari Elemanların Genel Bir Değerlendirmesi". Ed. B. Söğüt, *Eumeneia, Şeyhlü-Işıklı.* (2011) 73-92.

Söğüt 2012 — B. Söğüt, "Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları". Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı.* İstanbul (2012) 553-586.

Söğüt 2013a — B. Söğüt, "Stratonikeia 2011 Yılı Çalışmaları". *KST* 34/3 (2013) 45-58.

Söğüt 2013b — B. Söğüt, 'Denizli'de Yaşayan Tarih Kenti: Attouda (Hisar Köyü)". *Geçmişten Günümüze Denizli* 37 (2013) 10-15.

Söğüt 2015 — B. Söğüt, "Stratonikeia'daki Koruma Uygulamalarından Örnekler". Eds. E. Okan – C. Atila, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan.* İstanbul (2015) 379-396.

Söğüt – Gider 2010 — B. Söğüt – Z. Gider, "Belentepe Hellenistik Dönem Zeytinyağı İşlikleri". Eds. Ü. Aydınoğlu-K. Şenol, *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Mersin 06-08 Kasım 2008*. İstanbul (2010) 241-257.

Söğüt – Gider 2011 — B. Söğüt – Z. Gider, "Eumeneia'da Bulunan Dorik Mimari Elemanlar". Ed. B. Söğüt, *Eumeneia, Şeyhlü-Işıklı.* (2011) 93-99.

Söğüt *et al.* 2008 — B. Söğüt, T. Sezgin – B. Dönmez, "Çivril'den Hierapolis Arkeoloji Müzesi'ne Taşınan Mimari Eserler". *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3 (2008) 217-232.

Söğüt – Şimşek 2001 — B. Söğüt – C. Şimşek, "Çivril ve Çevresindeki Arkeolojik Kalıntılar". *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildirileri Çivril Eylül 2001* (2002) 279-299.

Strab. — Kullanılan Çeviri: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV*. Çev. A. Pekman, İstanbul 2009.

Şimşek 1997 — C. Şimşek, *Hierapolis Güney Nekropolü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 1997.

Şimşek 1999 C. Şimşek, "Antik Dönem'de Babadağ Çevresi". Eds. Y. Kasapoğlu – Y. Özpınar, *I. Babadağ Sempozyumu, Tarihte ve Günümüze Babadağ. Denizli 1-2-3 Aralık 1999.* Denizli (1999) 316-362.

Şimşek 2002 C. Şimşek, "Attouda Nekropolü". Ed. A. A. Öztürk, *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*. İzmir (2002) 229-245.

Şimşek 2007 C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*. İstanbul 2007.

Şimşek 2009 C. Şimşek, "Regional Cults in the Lycos Valley and its Neighbourhood". Ed. H. Sağlamtimur *et al.*, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan.* İstanbul (2009) 673-690.

Şimşek – Okunak 2002 C. Şimşek – M. Okunak, "Attouda Seramikleri". *II. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu Eskişehir 17-30 Haziran 2002. Eskişehir* (2002) 83-92.

Şimşek – Yener 2014 C. Şimşek – B. Yener, "Laodikeia'da Dor Mimarisi". Ed. C. Şimşek, *Laodikeia Çalışmaları 3, 10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları).* İstanbul (2014) 173-193.

Thonemann – Ertuğrul 2005 P. J. Thonemann – F. Ertuğrul, "The Carminii of Attouda". *Epigraphica Anatolica* 38 (2005) 75-86.

Tırpan – Büyüközer 2010 A. A. Tırpan – A. Büyüközer, "Börükçü 2 Numaralı Zeytinyağı Atölyesi". Eds. Ü. Aydınoğlu – K. Şenol, *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri Mersin 06-08 Kasım 2008.* İstanbul (2010) 227-240.

Tırpan – Ekici 2010 A. Tırpan – M. Ekici, "Börükçü Olive Oil Workshops". Ed. E. Doksanaltı – E. Aslan, *Proceedings of the International Symposium, Trade and Production through the Ages.* Konya, 25-28 November 2008 (2010) 313-327.

Tırpan – Söğüt 2006 A. A. Tırpan – B. Söğüt, "Lagina ve Börükçü 2004 Yılı Çalışmaları". *KST* 27/2 (2006) 257-270.

Ünlüoğlu 2005 B. B. M. Ünlüoğlu, "The Cult of Isis in Asia Minor". *Byzas* I (2005) 95-108.

Yılmaz 2011 B. Yılmaz, "Eumeneia'dan Paye Başlığı". Ed. B. Söğüt, *Eumeneia, Şeyhlü-Işıklı.* (2011) 101-108.

Zgusta 1984 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg 1984.